

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2(477):82-3

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.4.2/08>

Біловус Л. І.

Західноукраїнський національний університет

Васильків О. В.

Західноукраїнський національний університет

МІЖ ІМПЕРСЬКИМ ЦЕНТРОМ ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ ПЕРИФЕРІЄЮ: СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ В ПРОЗІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено постколоніальний аналіз української прози XIX століття як інтелектуальної практики опору імперському домінуванню. Особливу увагу приділено питанням конструювання національного простору, репрезентації ідентичності та деколонізаційних стратегій, що реалізовувалися у художньому тексті. Підґрунтям для інтерпретації слугують ключові положення постколоніальної теорії. Розглянуто естетичну та ідеологічну еволюцію літературного дискурсу впродовж XIX століття: від романтичної героїзації козацького минулого до реалістичного освоєння повсякденного життя та соціально-психологічної рефлексії над колоніальними травмами.

На прикладі романтичної прози П. Куліша та поетики раннього Т. Шевченка простежено спроби створити альтернативну історичну наративність, що протистояла офіційній імперській версії українського минулого. Акцент зроблено на ідеалізації героїчного простору, утвердженні образів державницької еліти та легітимації народного бунту як форми відновлення гідності. У реалістичному дискурсі (твори І. Нечуя-Левицького та Марка Вовчка) виявлено зміщення фокусу з історії на побут, з героїчного на повсякденне. У цих текстах повсякденний світ постає як простір опору колоніальним заборонам і як територія збереження мовної, етичної та культурної автономії.

Окрему увагу приділено соціально-психологічному роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика. У центрі аналізу – образ Чіпки Варениченка як втілення гібридної колоніальної ідентичності, що формується на межі селянської моралі та імперського правопорядку. Визначено, що простір у романі є не лише середовищем дії, а структурним відображенням внутрішньої драми колонізованої особистості. Просторова динаміка символізує поступове звуження можливостей та руйнацію суб'єктності.

Простір у досліджуваних текстах інтерпретується не як пасивне тло, а як динамічна категорія, що фіксує трансформації національної ідентичності під тиском колоніальних механізмів. Усі проаналізовані тексти репрезентують літературу як активну сферу формування національного опору, де художнє слово виконує функцію збереження ідентичності, пам'яті та культури. Українська проза XIX століття, попри утиски й асиміляційний тиск, засвідчує високий рівень концептуального осмислення власного колоніального становища, що дозволяє розглядати її як повноцінний елемент глобального постколоніального дискурсу.

Ключові слова: українська проза XIX століття, постколоніальна критика, національна ідентичність, культурний простір, деколонізація, гібридність, імперський дискурс.

Постановка проблеми. Українська література XIX століття, традиційно розглядана в парадигмі національного відродження, досі часто репрезентується через призму етнографізму, ідеалізованого народництва або ж романтичного замилювання

козацьким минулим. Такий підхід, хоча й дозволяє виявити патріотичний пафос епохи, не враховує складної системи колоніальних взаємодій, в межах яких ця література формувалася. Факт існування українського письменства в межах двох

імперських утворень – Російської та Австро-Угорської імперій – зумовлює потребу в його переосмисленні з точки зору постколоніальної критики.

У цьому контексті актуальним постає питання: яким чином українські письменники XIX століття використовували художній текст як інструмент спротиву культурному домінуванню, конструюючи власний національний простір? Як ідеї, естетичні форми та навіть мовна тканина тексту ставали носіями ідеологічного опору й маркером національної суб'єктності? Відповідь на ці питання є особливо важливою в умовах триваючого переосмислення колоніального спадку в культурній та гуманітарній науці сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На пострадянському просторі застосування постколоніальної оптики до аналізу української літератури є порівняно новим явищем, однак воно стрімко розвивається. Методологічну основу дослідження становлять праці Едварда Саїда про опозицію центр/периферія [37], Гаятрі Чакраворті Співак (концепт «subaltern») [38], Гомі Баби про теорію гібридності [35] – класиків постколоніальних студій. У контексті української літератури їхні ідеї були адаптовані дослідницями Тамарою Гундоровою [5; 6; 36] та Оксаною Забужко [8; 11], які розглядають українську культуру як «транзитну», що постійно конструює себе у відповідь на колоніальне «інше».

У працях Т. Гундорової акцент зроблено на симптоматиці постколоніальної травми, що виявляється у гібридності текстуальних практик, наявності розщепленої ідентичності, а також у стратегіях «деколонізації уяви» [6; 36]. О. Забужко, натомість, пропонує концепт «малоросійства» як внутрішньої колоніальної самостигматизації, яка позбавляє культуру здатності до автентичного наративу [8].

Однак попри зростання кількості досліджень у цьому напрямі, ще *недостатньо проаналізовано питання просторової репрезентації в українській прозі XIX століття як метафори колоніального досвіду*. Простір у текстах П. Куліша, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Панаса Мирного не є нейтральною декорацією, а виступає маркером політичної та ідентифікаційної боротьби. Саме ця проблема – вивчення стратегій привласнення та деконструкції простору – залишається малодослідженою й потребує комплексного аналізу.

Також вкрай обмежена міждисциплінарна розробка цієї теми у співвіднесенні з урбаністичними, геокультурними та антропологічними сту-

діями, які могли б поглибити розуміння того, як саме простір функціонує як інструмент колоніального впливу або ж опору й реконквісти національної уяви.

У дослідженні запропоновано новий підхід до інтерпретації української прози XIX століття – через категорію *простору* як динамічного конструкту постколоніального опору. У фокусі – не лише змістова, а й структурна роль простору як носія історичної пам'яті, політичного конфлікту та суб'єктної ініціативи. Такий підхід дозволяє вийти за межі традиційної проблематики історизму або етнографізму й увиразнити способи формування національного дискурсу як просторово організованої наративної системи. Саме ця аналітична рамка – постколоніальна топологія художнього простору – становить головну новизну пропонованого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження художніх стратегій конструювання українського простору в прозі XIX століття в контексті колоніального домінування Російської та Австро-Угорської імперій. Завданням є виявити, яким чином у текстах українських письменників цієї доби вибудовується символічна опозиція «свого» і «чужого» простору, як ідеалізовані образи минулого, елементи повсякденного побуту чи навіть лексичні конструкції стають формами деколоніального спротиву.

У центрі уваги – аналіз прозових творів Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Панаса Мирного та Івана Білика як прикладів поступової еволюції – від романтичної міфологізації героїчного простору до реалістичного освоєння побутової повсякденності і психологічного простору як арени колоніального конфлікту.

Особливу увагу приділено тому, як концепти постколоніальної критики – орієнталізм, мімікрія, гібридність, «subaltern» – дозволяють переосмислити функцію простору у формуванні національного дискурсу та оприятити невидимі механізми імперської влади в літературному тексті.

Виклад основного матеріалу. *Романтичний етап: ідеалізація як спротив.* Романтизм в українській літературі першої половини XIX століття виступає не лише естетичним явищем, а насамперед інтелектуальною реакцією на імперські практики маргіналізації та історичної девальвації українського наративу. В умовах, коли панівні імперські дискурси редукували українську історію до статусу провінційної варіації «великої» російської чи польської історії, саме романтична

література взяла на себе місію створення автономного символічного простору, що уможлилював деколонізацію уяви та відновлення культурної суб'єктності. Як слушно зазначають дослідники, для української інтелігенції того часу звернення до минулого було не лише проявом історичного інтересу, а способом національного самоутвердження та інструментом легітимації [10]. Ідеалізація, яка притаманна романтичній поетиці, у цьому випадку набуває функції контрнарративу – вона не є втечею від дійсності, а свідомо вивіреною відповіддю на спроби імперії нівелювати українське минуле, витіснити його на периферію або й зовсім стерти.

Знаковим прикладом такої стратегії є роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» – перший український історичний роман, написаний у 1840-х роках і опублікований 1857 року [12]. Цей твір можна трактувати як спробу української культури створити власну «велику історію» – епічну оповідь, яка не лише відповідала б естетичним канонам європейського історичного роману (зокрема творам Вальтера Скотта), а й водночас ставила за мету утвердження суверенного українського бачення історії [16]. У фокусі роману – події періоду Руїни, одного з найтрагічніших і водночас визначальних етапів у національній історії, що розгортаються після смерті Богдана Хмельницького та спричиняють глибокий розкол у політичному та культурному тілі Гетьманщини [12].

У постколоніальному ракурсі «Чорна рада» функціонує як текст стратегічного опору: простір козацької України у ньому постає ідеалізованим, сакралізованим і таким, що протистоїть як зовнішньому колоніальному тиску, так і внутрішній фрагментації. Попри глибоку критику міжусобної боротьби козацьких угруповань [32], П. Куліш уміло конструює уявний простір Гетьманщини як самодостатньої політичної спільноти з власною культурою, ієрархією та етикою. Постаті Якіма Сомка, Івана Шрама, Петра Шраменка стають не лише персонажами, а втіленнями ідеального українського лицарства. Їхня етика честі, служіння громаді та внутрішня зваженість вступають у гострий конфлікт як з московською маніпулятивністю, так і з безвідповідальним популізмом, персоніфікованим у фігурі Івана Брюховецького.

Така стратегія вписується у ширшу логіку, описану Едвардом Саїдом у концепції «орієнталізму» [37], де імперський центр формує образ периферії як екзотичної, відсталого або підлеглого. На відміну від цього зовнішнього нарративу, українська роман-

тична проза XIX століття ініціює процес *контрнарративу*, у якій нація формує власний міф про себе – як самодостатню, історично значущу і морально вищу за колонізатора. Саме таким є образ Гетьманщини у Куліша: він конструює альтернативну версію історії, що суперечить імперській типізації України як простору анархії й бездержавності.

У символічному просторі роману Москва репрезентується як потужний, але вкрай неавтентичний чинник, що паразитує на внутрішніх слабкостях українського тіла. За спостереженням Т. Гундорової, українська культура протиставляє себе імперському «іншому» не лише в етичному чи ментальному сенсі, а й на рівні просторової організації тексту [4]. Отже, Кулішева реконструкція минулого постає як спроба не тільки повернути історичну суб'єктність українцям, а й надати цій суб'єктності міфологічної сили – перетворити козацьку епоху на «золоту добу», яка могла б бути точкою відліку для майбутньої політичної та культурної емансипації.

На відміну від Куліша, що апелює до державницької традиції та лицарського ідеалу, ранній Тарас Шевченко у своїй поемі «Гайдамаки» (1841) реалізує ще глибший постколоніальний жест – він репрезентує голос пригноблених, маргіналізованих ідеологемами імперських історичних нарративів. Коліївщина, що упродовж десятиліть представлялася російською та польською історіографією як варварський бунт [33], у Шевченковій інтерпретації набуває статусу сакралізованого акта народного спротиву. Автор, не заперечуючи жорстокості повстання, свідомо деконструє усталене уявлення про його «анархічну» природу, акцентуючи увагу на травматичному досвіді покритих, їхній гідності та праві на голос.

Цей художній жест можна зіставити з концептом «subaltern» у Гаятрі Чакраворті Співак [38]: поема перетворює мовчазних учасників історії на речників правди, осмисленої через страждання і боротьбу. Центральний персонаж – Ярема Галайда – уособлює перехід від соціального пригноблення до історичної дії. Його шлях – не лише сюжетна лінія, а глибока алегорія переродження народної свідомості, яка проходить через трагедію і кров, аби відновити свою гідність [23]. У цьому контексті Шевченкове авторське слово постає не як «промова перед гайдамаками», як це іноді подається, а як спроба історичної репрезентації через внутрішню ідентифікацію з голосом народу.

Простір у поемі – не ландшафт і не декорація, а візуалізація страждання, гніву, самопожертви. Шевченко зображає Україну як територію болю

і пам'яті, в якій минуле не є застиглим архівом, а дієвою частиною сучасного досвіду. Його «Гайдамаки» не просто оспівують повстання – вони легітимізують колоніальну травму як підставу для творення національної ідентичності. Коліївщина стає не лише історичним референтом, а й архетипом національного самоствердження через жертву, бунт і пам'ять [22].

Отже, романтична література українського XIX століття, попри її поверхову естетизацію минулого, виступає глибоко політичним проектом, спрямованим на репатріацію історичної суб'єктності. «Чорна рада» та «Гайдамаки» демонструють два комплементарні виміри опору: перший – через реконструкцію державницької традиції, другий – через деколоніальну героїзацію народного гніву. У обох випадках йдеться про стратегічне привласнення простору – історичного, символічного, емоційного – як передумову національного відновлення.

Реалістичний етап: «привласнення» повсякденності

Перехід української літератури другої половини XIX століття від романтичної ідеалізації минулого до реалістичного зображення сучасності означав не лише зміну естетичної парадигми, але й глибоке переозначення простору як художньої категорії. Якщо романтики боролися за символічну репрезентацію великої національної історії, то реалісти здійснили не менш важливий деколонізаційний маневр, зосередивши увагу на повсякденному, мікросоціальному, побутовому. У контексті посилення імперського тиску на українську культуру, особливо після Валуєвського циркуляру 1863 року та Емського указу 1876 року, що фактично поставили літературу на межу виживання [27], письменники вимушено змістили акценти зі сфери публічного і героїчного в бік приватного, родинного, селянського. Імперська влада, заборонивши друк книг, театральні вистави й концертну діяльність українською мовою, намагалася втиснути культуру в рамки етнографічної провінційності [9; 27]. Проте саме в цьому обмеженому просторі українські автори знайшли дієвий спосіб спротиву: вони легітимізували повсякденність як повноцінний культурний простір, гідний художнього зображення та національної репрезентації.

Знаковим прикладом цього процесу є повість Івана Нечуя-Левицького «*Кайдашева сім'я*» (1878) [24], написана у час активної русифікації, через два роки після Емського указу. На поверхневому рівні – це побутова хроніка селянських сварок, насичена гумором і діалектними деталями.

Однак у постколоніальному прочитанні твір відкривається як складна репрезентація мікрополітики простору. У межах одного селянського двору, обмеженого межами родинної ділянки, розгортається боротьба за «своє» – символічне, фізичне і мовне. Конфлікти між членами родини Кайдашів за мотовило, межу чи грушу набувають значення мікроскопічного, але відчайдушного спротиву: за кожним таким епізодом стоїть боротьба за суверенність бодай мінімального життєвого простору.

Особливої ваги набуває експозиційний пейзаж із згадкою про козацькі могили, серед яких живе родина Кайдашів: «увесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безлічними могилами похована українська воля» [1, с. 24]. Цей візуальний образ демонструє, що повсякденність, у якій розгортається дія повісті, є перенасиченою історичною пам'яттю – приглушеною, але все ще активною. Втрачена національна свобода не зникає, а трансформується у внутрішню агресію, у взаємопоборювання, у «кайдашіння» як симптом постколоніальної фрустрації. За цих обставин побут стає не просто реальністю, а місцем опору, де навіть мова, тон розмови чи поведінкові ритуали перетворюються на інструменти збереження ідентичності.

Класик українського літературознавства Сергій Єфремов називав Нечуя-Левицького «літописцем своєї епохи», підкреслюючи точність і системність фіксації життя народу [7; 13]. Ця «літописність» у «Кайдашеві сім'ї» виявляється не лише в деталях побуту, а й у способі мовної репрезентації. Українська мова у творі функціонує як форма культурної незгоди з імперською нормою. І. Нечуй-Левицький використовує живу розмовну мову не як фольклорний елемент, а як автономну літературну систему, здатну виразити складні емоції, моральні судження та соціальні моделі. Така демонстрація мовної повноцінності є відповіддю на колоніальний дискурс, що трактував українську як «недорозвинений» діалект російської [27].

Іншим виявом стратегії «привласнення повсякденності» стали «*Народні оповідання*» Марка Вовчка (Марії Вілінської), видані 1857 року. Цей збірник став етапною подією в розвитку української літератури, оскільки вперше центральним наративним голосом виступив український кріпак, здебільшого жінка [19]. Якщо раніше селяни були об'єктами зображення – екзотизованими чи сентименталізованими, – то Вовчок здійснила перехід до внутрішньої перспективи. Її твори подають досвід підпорядкованих суб'єктів не як етнографічну картинку, а як морально-філософське

осмислення страждання. Авторка, незважаючи на належність до привілейованого стану, засвоїла українську мову та стиль оповіді настільки глибоко, що спромоглася створити ілюзію автентичного голосу «із середини».

Цей жест безпосередньо співвідноситься з питанням, яке пізніше у своїй класичній праці «Can the Subaltern Speak?» поставила Гаятрі Чакраворті Співак [38]: чи може підпорядкований суб'єкт говорити сам за себе? У випадку Марко Вовчок відповідь не є однозначною. З одного боку, її оповідання демонструють глибоке співпереживання, соціальну чутливість і намагання наблизити досвід пригноблених до свідомості інтелегентного читача [3; 25]. З іншого боку, оповідь від першої особи є художнім прийомом, що завжди опосередковується авторським світоглядом, літературною традицією та очікуваннями публіки [21; 30]. У цьому сенсі голос селянки – це сконструйована риторична фігура, але водночас єдина можлива форма присутності субальтерного в тогочасному художньому полі.

Незважаючи на цю опосередкованість, сама поява такого голосу в літературі була проривною: вона порушувала мовчання, робила соціальне гноблення предметом етичної дискусії, змушувала читача бачити в кріпаках не об'єкти політики, а суб'єктів морального права. Марко Вовчок, нехай і через фільтр власного авторського «я», здійснила ключову деколоніальну дію: вона перетворила безмовний об'єкт імперської політики на трагічного героя власної історії, досвід якого вимагав не лише співчуття, а й справедливості. У цьому контексті «Народні оповідання» Марка Вовчка набувають статусу текстуальної платформи для колонізованого, чий досвід постає не як вторинний чи «провінційний», а як центральний у структурі національного дискурсу.

Таким чином, реалістична література другої половини XIX століття здійснила радикальне розширення простору національного – від героїчного до побутового, від історичної епопеї до повсякденного конфлікту. Письменники, використовуючи постколоніальні стратегії на кшталт гібридної мови, оповіді від субальтерного персонажа, маркування простору знаками історичної травми, здійснили «привласнення» повсякденності як спосіб збереження ідентичності в умовах колоніального пресингу.

Криза ідентичності та гібридність

Наприкінці XIX століття українська література, засвоївши ключові принципи реалістичної поетики, вступає в нову фазу розвитку, позна-

чену глибоким аналітичним осмисленням наслідків імперського домінування. Якщо у попередній період провідною стратегією письменників було привласнення культурного простору шляхом його ідеалізації або побутової деталізації, то в останній третині століття на перший план виходить критика колоніального травматизму, який діє не лише назовні, а й у глибинних шарах особистісної структури. Питання втрати цілісної ідентичності, девальвації ціннісної системи та моральної дезорієнтації набуває художньої репрезентації в соціально-психологічному романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», створеному у 1872–1875 роках і вперше опублікованому в Женеві 1880 року [14]. Факт неможливості видання в Російській імперії, а також участь у публікації Михайла Драгоманова як культурного посередника свідчить про політичну загрози-вість наративу для метрополійного центру [2].

Роман виступає як своєрідна постколоніальна алегорія – не через пряму ідеологічну конфронтацію, а через показ деформацій, що виникають унаслідок системного безправ'я. Центральна фігура – Чіпка Варениченко – є складним втіленням гібридної ідентичності: маргінальний, але інтегрований, знедолений, але не позбавлений амбіцій, він опиняється на межі між усталеними кодами народної моралі та імперською правовою структурою, що транслює несправедливість як норму.

Сюжетна основа – історія розбійника Василя Гнидки, реального прототипа Чіпки – була сприйнята не як кримінальна, а як моральна, адже громада симпатизувала його бунту як прояву справедливої відплати. Це свідчить про кризу легітимності колоніальних інституцій, які, попри фасад реформ, зберігали механізми насильства. Як зазначають дослідження [18; 31], судова та земська реформи 1860-х років, формально демократичні, на практиці не захищали селянські інтереси: земства контролювалися дворянськими елітами, селянська курія мала мінімальне представництво, а суди часто підтримували поміщицькі права [20].

У цьому контексті історія Чіпки Варениченка постає як симптом колоніального середовища, що не залишає людині правових чи моральних інструментів захисту. Його початкове прагнення стати господарем – цілком конструктивне – розбивається об системну несправедливість. Втрата землі – не лише соціальна катастрофа, а руйнація символічного «свого» простору, тобто – втрати легітимації в межах суспільства.

Згідно з концептом «гібридності», розробленим Гомі Бабою, ідентичність колонізованого не

є стабільною або автентичною, вона формується в «третьому просторі» – зоні перетину домінантного і підпорядкованого дискурсу, де утворюються нові, нестійкі ідентичності [24; 28; 35]. Такий стан розщепленої ідентичності, за спостереженням Р. Янга, є типовим для колоніальних режимів, які створюють псевдолегітимність, але не дають колонізованому реальних засобів дії [39]. Саме в такій зоні перебуває Чіпка: він не належить ані до селянської громади (через своє походження і поведінку), ані до владної структури. Відчуження породжує внутрішній розкол: він не знаходить способу самореалізації в правовому полі й звертається до насильства – методу, який транслює сама колоніальна система. Його протест, позбавлений інституційного підґрунтя, набуває хаотичної форми. У цьому вимірі Чіпка стає водночас жертвою й агентом насильства, відображаючи діалектику колоніального досвіду, що одночасно формує й руйнує.

Динаміка особистої деградації Чіпки в романі виявляється через зміну просторових координат, які можна прочитати як постколоніальну метасфору [29]:

1. Вільний степ – це простір донаративний, «незипсований» – символ вродженої гармонії й свободи. Дитячі сцени пастушого життя подаються з ностальгійною інтонацією, натякаючи на можливість розвитку поза системою.

2. Своя земля – ключовий маркер самостійності. Отримання землі інтерпретується як акт суб'єктного становлення. Позбавлення землі означає втрату контролю над власним життям і репресію з боку закону, що захищає лише привілейованих.

3. Шинок – середовище деградації, де втрачаються залишки моральних орієнтирів. У колоніальній картині світу шинок є функціональним простором імперії: розчинення протесту в алкоголі, розкладання громади, капітуляція перед обставинами.

4. В'язниця та Сибір – простір остаточного позбавлення суб'єктності. В'язниця – це не просто карцер, а фінал символічної траєкторії людини, що намагалася боротися всупереч системі – приклад, який, за спостереженням сучасних дослідників постколоніального опору, повторюється в різних культурних контекстах, коли колоніальний суб'єкт позбавляється легітимних засобів дії [26; 34].

Таким чином, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – це не просто соціально-критичний текст, а складний постколоніальний наратив, що засвідчує, як імперська система не лише контролює

зовнішні прояви, а й формує тип внутрішньо зруйнованої, гібридної особистості. У цьому романі простір більше не є полем бою за національний символ, як у романтиків, і не тільки простором побуту, як у реалістів, – це простір внутрішньої катастрофи. Через складний образ Чіпки література фіксує ситуацію, в якій національний проєкт більше не може опиратися на героїзм чи мову, бо сам індивід виявляється розщепленим колоніальними механізмами.

Висновки. Аналіз української літератури XIX століття крізь призму постколоніальної теорії дозволяє вийти за межі традиційної моделі «національного відродження» і розглядати цей процес як складну, багаторівневу боротьбу за повернення та утвердження суб'єктності в умовах імперського домінування. У фокусі цієї боротьби – стратегічне «привласнення» простору: історичного, повсякденного, мовного, психологічного. Українські письменники – свідомо чи інтуїтивно – перетворили художній текст на простір культурного опору, в якому нація віднаходила голос, гідність і саму себе. Через літературу здійснювалася реконфігурація ментальної карти України, що протистояла імперській картографії – як у буквальному, так і в метафоричному сенсі.

Цей процес мав чітку історико-естетичну еволюцію. Романтичний етап, репрезентований творчістю Пантелеймона Куліша («Чорна рада») та Тараса Шевченка («Гайдамаки»), був спрямований на формування великого національного міфу, що протистояв імперському знеособленню історії України. У цьому сенсі ідеалізація козацького минулого та легітимація народного спротиву виконували функцію деколоніального наративу, який, за словами Едварда Саїда, «переписує» колонізовану історію з позиції підпорядкованого суб'єкта [37]. Українська версія цього «переписування» не була лише героїзацією минулого, а й активним актом суб'єктивізації – встановленням «я» на місці, звідки імперія його системно витісняла.

У реалістичній фазі, що активізувалася після Емського указу 1876 року, боротьба перемістилася в іншу площину – щоденну, побутову, приватну. Твори Івана Нечуя-Левицького («Кайдашева сім'я») та Марка Вовчка («Народні оповідання») демонструють, що навіть у здавалося б неісторичних формах побутового конфлікту, родинної сварки або розповіді кріпачки прихована глибока національна драма. Ці тексти слугують не лише етнографічною фіксацією українського життя, а й способом верифікації досвіду підпорядкованих (subalterns), що постає у художньому тексті

не як об'єкт спостереження, а як носій автономного голосу. Як зазначає Гаятрі Чакраворті Співак, можливість «підпорядкованого говорити» є актом емансипації – навіть якщо цей голос модульовано мовою інтелігента, він є радикальною присутністю у тексті [38].

Апогеєм цієї траєкторії стає соціально-психологічний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика. Він пропонує вже не реконструкцію «втраченої величі» чи «етнографію опору», а глибоке психоаналітичне прочитання колоніального суб'єкта. Образ Чіпки – це складна художня модель гібридної особистості, що, за Гомі Бабою, формується в «третьому просторі», на перетині домінантної й опозиційної систем [35]. У цій межовій зоні людина, позбавлена доступу до легітимних форм дії, перетворюється на амбівалентну істоту – водночас жертву й носія насильства, свідка й виконавця катастрофи. Просторова динаміка роману – від степу до шинку, від двору до каторги – є не лише траєкторією особистісного падіння, а й архітектурною метафорою колоніального тиску, який згортає простір свободи до меж тюремної камери.

Таким чином, українська література XIX століття формує унікальну парадигму культурного спротиву. Вона не тільки зберігає мову, традицію, пам'ять – вона артикулює альтернативну онтологію нації як такої, що існує всупереч, усупереч, і попри. Створений у XIX столітті художній канон став не лише інструментом фіксації ідентичності, а й етичною та ідеологічною платформою для модерністських пошуків XX століття. У цьому сенсі гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» – це вже не просто політичний лозунг, а логічне продовження ментального відмежування, започаткованого П. Кулішем, Т. Шевченком, І. Нечуєм-Левицьким, Марком Вовчком.

Тривала культурна боротьба XIX століття дозволила сформувати «альтернативну інтелектуальну географію» – образ України як автономного суб'єкта історії, що існує незалежно від колоніального центру і мислить себе як окрему цивілізаційну траєкторію [4; 6]. Актуальність такого прочитання зростає в умовах сучасної інтелектуальної деколонізації, що набуває особливої ваги в українському гуманітарному дискурсі після 2022 року. Переосмислення літературного спадку XIX століття крізь постколоніальну оптику дозволяє не лише реконструювати стратегії спротиву в минулому, а й побачити їхню тяглість у формуванні сучасної ідентичності, що активно протистойть імперському наративу у нових формах. Таким чином, звернення до текстів П. Куліша, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Панаса Мирного сьогодні не лише теоретично виправдане, а й національно необхідне.

Перспективи подальших досліджень окреслюються у кількох напрямках. Перспективною видається міждисциплінарна інтеграція методологій – передусім культурної географії, *memory studies* та психоаналітичної критики. Зокрема, застосування психоаналітичного інструментарію до аналізу колоніальної травми в художньому тексті (в контексті ідей Франца Фанона) дозволить глибше зрозуміти механізми формування гібридної або травмованої ідентичності. Також, у зв'язку з розвитком цифрових гуманітарних студій, доречним може бути звернення до інструментів цифрового картографування наративного простору (*digital mapping*), що дозволяють візуалізувати просторову динаміку у художньому тексті як маркер процесів деколонізації або колоніального тиску. Усі ці вектори розвитку можуть суттєво доповнити постколоніальне прочитання української літератури XIX століття, увівши її в ширший глобальний науковий контекст.

Список літератури:

1. Авраменко О. М. *Українська література (рівень стандарту)* : підручник для 10 кл. Київ : Грамота, 2018. 256 с. URL: <https://surl.li/cvdhkd>
2. Агеєва В. «Хіба ревуть воли»: як генерал Панас Мирний написав нелегальний роман. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-48205825>
3. Грінченко А. М. Аналіз дитячого твору. Методична розробка : навчальний посібник. Миколаїв : Іліон, 2020. 48 с. URL: <https://mku.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Grichenko-Analiz-avtoru-1.pdf>
4. Гундорова Т. Пост-орієнталізм, іміграційний романс і нові можливості постколоніальних студій у Східній Європі. URL: <https://surl.li/jqtcfj>
5. Гундорова Т. Транзитна культура і постколоніальна травма. К. : Віхола, 2024. 272 с.
6. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 546 с. URL: <https://surl.li/jyapfk>
7. Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. Київ; Ляйпціг : Українська накладня, 1924. 190 с. URL: <https://surl.li/rxievj>
8. Забужко О. С. *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. 2-ге вид., випр. Київ : Факт, 2007. 638 с. URL: <https://surl.li/chitau>

9. Зятьєв С. Емський указ російського царя: історія спроби знищення всього українського. *АрміяInform*. 2022. 30 травня. URL: <https://surl.lu/laqrfd>
10. Історія України в історіях: лекція 17. Культура України з середини 19 століття: освіта, наука, література й мистецтво. URL: <https://ed-era.com/projects/znohistory/m3/117>
11. Котубей-Геруцька О. Деколонізація і постколоніалізм: у чому різниця понять та що вони означають. *Суспільне Культура*. 2023. 04 травня. URL: <https://surl.li/fqqxhm>
12. Куліш П. Чорна рада : хроніка 1663 року. Харків : Фоліо, 2011. 128 с.
13. Ліпницька І. М. Постать і творчість І. С. Нечуя-Левицького в науковій рецепції С. Єфремова. URL: <https://surl.li/nkmero>
14. Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні? *Мислене древо*. URL: <https://surl.li/kigogd>
15. Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? : роман. Харків : Фоліо, 2024. 416 с.
16. Мітров І. Український роман: слово на захист. Частина перша. XIX століття. URL: <https://plomin.club/ukrainian-novel/>
17. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я : повість. Харків : Фоліо, 2022. 224 с.
18. Особливості реалізації земської та міської реформ в Україні. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/32305/>
19. Про «Народні оповідання» Марка Вовчка. URL: <https://zno.if.ua/?p=3719>
20. Реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії та їх наслідки для українських земель. URL: <https://surl.li/ojzpvvt>
21. Розвиток жанрів в українській літературі XIX початку XX століття. URL: <https://surl.li/iylgao>
22. Сверстюк Є. Шевченко понад часом. К. : Терен, 2011. 280 с
23. Свячені ножі, кохання і жорстокість: «Гайдамаки» Тараса Шевченка / В. Агєєва, Р. Семків.. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=A8l4jwz8XS4>
24. Сембе К. Гібридна ідентичність у постколоніальному письмі Салмана Рушді. *Літературознавчі студії*. 2013. Вип. 39 (2). С. 376–382
25. Сохацька Є. Феномен Марка Вовчка. *Дивослово*. 2013. № 12. С. 45–51. URL: https://dyvoslovo.com.ua/wp-content/uploads/2016/04/9_122013.pdf
26. Телькінен Т. Е. Модернізація правового стану станів у Російській імперії в контексті відносин держава – суспільство (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2013
27. 1876 – Емський указ. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/istychnyy-kalendar/traven/30/1876-emskey-ukaz>
28. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 312 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-500-265-1/966-500-265-1.pdf>
29. Хачатурян К. Р. Художній час і простір у романістиці Панаса Мирного: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 – Філологія (українська література). Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2021. 224 с.
30. Художня специфіка «Народних оповідань» Марка Вовчка: характер оповідача, образ жінок-селянок, комплекс мотивів, специфіка оповідної манери. URL: <https://studfile.net/preview/8205976/page:24/>
31. Шурхало Д. 160-річчя модернізаційних реформ. Що вони дали українцям? *Радіо Свобода*. 2024. 03 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zemska-reforma-ukrayina/33062792.html>
32. Шурхало Д. «Чорна рада» описує те, що відбулося з Україною у 2019 році. URL: <https://surl.lu/uwnpony>
33. Яковенко Я. В. Образ козацтва у творчості Францішека Равіти-Гавронського. *Київські полоністичні студії*. 2020. Т. XXXVI. С. 364–375.
34. Alhussainy H. Clash Of Civilizations, Orientalism, and the “Civilized” and “Uncivilized”: Comparing International Reactions Through the Cases of the Middle East and Europe. *Stories of Hope*. 2023. С. 15–23.
35. Bhabha H. K. The Location of Culture. URL: <http://www9.georgetown.edu>
36. Hundorova T. The postcolonial unconscious: Ukrainian literature in the context of postcolonial criticism. *AUC PHILOLOGICA*. 2012. № 3. Р. 153–161. URL: <https://acpo.vedeckecasopisy.cz/publicFiles/001248.pdf>
37. Saïd E. Orientalism. New York : Pantheon Books, 1978. 368 p.
38. Spivak G. C. Can the Subaltern Speak? *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*. Ed. by P. Williams, L. Chrisman. New York: Columbia University Press, 1994. Р. 66–111.
39. Young R. J. C. Postcolonialism: An Historical Introduction. Oxford: Blackwell Publishing, 2001. 480 p.

Bilovus L. I., Vasylykiv O. V. BETWEEN THE IMPERIAL CENTER AND THE NATIONAL PERIPHERY: STRATEGIES OF CONSTRUCTING UKRAINIAN SPACE IN 19TH-CENTURY PROSE

This article offers a postcolonial analysis of nineteenth-century Ukrainian prose as an intellectual practice of resistance to imperial domination. Special attention is given to the construction of national space, the representation of identity, and the implementation of decolonization strategies within the literary text. The study is grounded in the key principles of postcolonial theory. It traces the aesthetic and ideological evolution of literary discourse throughout the nineteenth century – from the romantic heroization of the Cossack past to the realistic depiction of everyday life and the socio-psychological reflection on colonial traumas.

Using the examples of Panteleimon Kulish's romantic prose and the early poetry of Taras Shevchenko, the study highlights attempts to construct an alternative historical narrative that challenges the official imperial version of Ukraine's past. Emphasis is placed on the idealization of heroic space, the portrayal of national elites, and the legitimization of popular revolt as a means of restoring dignity. In realist discourse (notably in the works of Ivan Nechuy-Levytsky and Marko Vovchok), the focus shifts from grand historical themes to the quotidian. Here, everyday life emerges as a site of resistance to colonial suppression and a space for preserving linguistic, ethical, and cultural autonomy.

Particular attention is devoted to the socio-psychological novel “Khliba revut' voly, yak yasla povni?” by Panas Myrnyi and Ivan Bilyk. Central to the analysis is the character of Chypka Varennychenko, depicted as an embodiment of hybrid colonial identity formed at the intersection of peasant morality and imperial legal structures. The narrative space is interpreted not merely as a setting but as a structural expression of the colonized subject's inner drama. The spatial trajectory – ranging from the open steppe to prison – symbolizes the progressive narrowing of agency and the erosion of subjectivity.

The literary space in the analyzed texts is treated not as a passive background but as a dynamic category that reflects the transformation of national identity under colonial pressure. Collectively, these texts present literature as an active domain for the articulation of national resistance, where the literary word functions as a medium for preserving identity, memory, and culture. Despite imperial oppression and assimilationist policies, nineteenth-century Ukrainian prose exhibits a high degree of conceptual awareness of its colonial condition, qualifying it as a substantive part of global postcolonial discourse.

Key words: *Ukrainian 19th-century prose, postcolonial criticism, national identity, cultural resistance, decolonization, hybridity, imperial discourse.*